



**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: „Cziribim cziribom Cziribim bom bom bom...” : o możliwej i potrzebnej lekcji wielokulturowości


Author: Lucyna Sadzikowska

Citation style: Sadzikowska Lucyna. (2020). „Cziribim cziribom Cziribim bom bom bom...” : o możliwej i potrzebnej lekcji wielokulturowości. W: K.Tałuć, M. Nadolna-Tłuczykont (red.), „Między książką a literaturą : księga jubileuszowa dedykowana Profesor dr hab. Teresie Wilkoń z okazji 45-lecia pracy naukowej i dydaktycznej” (S. 400-409). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.



Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

Lucyna Sadzikowska

 <http://orcid.org/0000-0002-5509-4513>
Uniwersytet Śląski w Katowicach

„Cziribim cziribom Cziribim bom bom bom...” O możliwej i potrzebnej lekcji wielokulturowości

Mieszkają, każdy w swojej ojczyźnie, lecz niby obcy przybysze. Podejmują wszystkie obowiązki jako obywatele i znoszą wszystkie ciężary jak cudzoziemcy. Każda ziemia obca jest im ojczyzną i każda ojczyzna jest obcą [...].

(Fragment starego chrześcijańskiego tekstu z II wieku, list anonimowego chrześcijanina do niejakiego Diogneta)¹

Anna Janus Sitarz, którą

Niepokojem napawa brak zainteresowania polskich władz oświatowych tworzeniem w szkołach takiego klimatu, który sprzyja przyjaznemu i niekonfliktowemu traktowaniu dzieci emigrantów i reemigrantów²,

stwierdza, że:

¹ Ks. A. BONIECKI MIC: *Kościół w świecie zmieniającej się kultury. Wykład wygłoszony podczas dziewiątego wieczoru akademickiego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 9 maja 2002 r.*

² A. JANUS-SITARZ: *Zrobić innym trochę miejsca koło siebie. Wyzwania uniwersyteckiej dydaktyki polonistycznej: między presją a misją.* „Postscriptum Polonistyczne” 2016, nr 2 (18), s. 121–122.

szczególna misja, jaką ma do spełnienia edukacja humanistyczna, nakłada na szkolnych polonistów odpowiedzialność za wychowanie młodych ludzi wrażliwych na dobro innych, nieposługujących się językiem nienawiści, ale krytycznych wobec rzeczywistości³.

Dodałabym, że nie tylko poloniści winni być strażnikami dialogu wielokulturowego, ale także rodzice, szerzej: rodzina.

Trzeba zaznaczyć, że problem braku akceptacji Innego⁴, odmienności nie od dziś podejmuje literatura dla młodego odbiorcy. Zagadnienia bezpieczeństwa, tolerancji, szacunku dla innego stawały się w przeszłości idealnym pretekstem do dyskusji, wprowadzenia odpowiedniego myślenia i pojęć, które muszą się znaleźć w procesie kształcenia, kiedy lektury takie, jak na przykład *Robinson Crusoe* Daniela Defoe bądź *W pustyni i w puszczy* są tematami lekcji. Sienkiewiczowski Kali czy Piętaszek nawet jeśli myślą, działają lub wyglądają inaczej, nie oznacza to, że są inni niż my sami. Rodzi się oczywiście pytanie:

Jak postrzegać Innego? Czy to zwierzę, czy człowiek? Identyczne pytanie zadawał sobie Robinson na temat Piętaszka. Jesteśmy w tej samej sytuacji: jak zdefiniować uchodźcę? Jeśli to zwierzę – trzeba je odgrodzić albo zabić. Jeśli człowiek – przesunąć się i zrobić mu trochę miejsca⁵.

Sytuacja społeczna, polityczna, a także komunikacyjna, które mają ogromny wpływ na życie współczesnego człowieka, jego egzystowanie i respektowanie niezwykłych wartości, zmieniają optykę oglądu tego fenomenu. Wymuszają włączenie do narracji szkolnej tematów dotąd tabuizowanych, nieznanych, niewygodnych. Edukacja międzykulturowa w szkole polskiej nabiera szczególnego znaczenia. W roku jubileuszu stu lat od odzyskania niepodległości przez Rzeczpospolitą Polską 11 listopada 1918 roku przypominano, że nasza ojczyzna była jednym z najbardziej kosmopolitycznych krajów w Europie. Egzystowali w niej nie tylko Polacy, lecz także Litwini, Ukraińcy, Białorusini, Tatarzy i Niemcy. Będąc swoistym azylem dla prześladowanych

³ Ibidem, s. 113–114.

⁴ E. LÉVINAS: *Imy i inni*. W: IDEM: *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*. Przeł. M. KOWALSKA. Warszawa 1998.

⁵ A. DOMOSŁAWSKI: *Wykluczeni*. Warszawa 2016, s. 5.

mniejszości – w szczególności Żydów – umożliwiła rozwijanie się dialogu międzykulturowego.

Nie ulega wątpliwości, że współczesne dzieci i młodzież dorastają w odmiennych warunkach kulturowych i cywilizacyjnych niż ich rodzice czy dziadkowie. Fakt ten winni uwzględniać jako podstawowy wszyscy odpowiadający za dydaktykę zarówno akademicką, jak i tę niższego szczebla. Rodzice od najmłodszych lat powinni oswajać dzieci, głodne i ciekawe świata, z *twarzą innego*⁶.

Celem artykułu, w którym zastosowano analizę tekstu, jest prezentacja wybranych książek dla młodego odbiorcy. W pozycjach tych w sposób interesujący i niesztampowy zrealizowany został postulat oswajania najmłodszych czytelników z obcymi dla nich kulturami. Zaznaczyć trzeba, że propozycje lekturowe odwołują się do wyobraźni dzieci, uruchamiają pokłady dziecięcej wrażliwości oraz ciekawości.

Warto od najmłodszych lat wpajać dzieciom, że współewolucja kultur, transfer techniki, wiedzy lub sztuki opiera się na swoistej wymianie czy migracji jednostek, które z przeróżnych względów i przyczyn decydują się na przejście do innego społeczeństwa, do innej kultury; przy czym zachowanie elementów tradycji może być czynnikiem stabilizującym przetrwanie.

Apetyt na świat

W 2011 roku książką *Apetyt na Maroko. Tadżin* Wydawnictwo Widnokrag, które może pochwalić się nominacją do nagrody International Excellence Awards 2017 podczas The London Book Fair, zainaugurowało nową serię wydawniczą o wymownej nazwie Apetyt na Świat. W zamyśle pomysłodawców wspomniany cykl propozycji czytelniczych dla młodego odbiorcy ma rozbudzać w dzieciach – choć nie tylko – ciekawość i „chęć poznania nowych kultur, języków oraz potraw, zjadanych później z apetytem”⁷. Dotychczas ukazały się – poza *Apetytem na Maroko. Tadżin* – *Apetyt na Wietnam. NEM* w 2014 roku oraz

⁶ Pojęcie zaczerpnięte z *Filozofii dramatu* Józefa Tischnera. Zob. J. TISCHNER: *Filozofia dramatu*. Kraków 2006, s. 25.

⁷ Wydawnictwo Widnokrag. <http://www.wydawnictwo-widnokrag.pl/wydawnictwo/> [dostęp: 18.01.2018]. Interesujące wydaje się logo serii: kula ziemiska potraktowana została jako talerz wokół którego umieszczono sztuce: łyżkę i widelec.

w 2012 roku (2. wydanie) *Apetyt na Meksyk: Familia*. Wszystkie trzy propozycje lekturowe zawierają rzetelne, a zarazem interesujące informacje na temat kraju, któremu poświęcona jest dana książeczka, a także wiele interaktywnych detali, rozwijających i aktywizujących czytelnika, utrwalających wiedzę oraz kształtujących zdolności manualne dziecka. Są to: minirozmówki, słowniczek, przepisy kulinarne, merytoryczne informacje o kraju, kulturze, obyczajach, geografii, zagadki, kolorowanki, zadania do samodzielnego wykonania, na przykład szlaczki, szukanie różnic, malowanie dłoni na wzór tatuaży z henny.

Opowieści, które reprezentują serię, mogą wprowadzać polskie dzieci – przez czytanie – w edukację międzykulturową. Udowadniają, że budowanie własnej tożsamości nie może się opierać li tylko na tradycji własnej jako platformie jedynej i bezdyskusyjnej słuszności. Dziecięcej perspektywy nie należy zawężać do dokonań rodzimej cywilizacji, choćby nawet były to osiągnięcia wyjątkowe, przełomowe i niepowtarzalne. Otwarcie się na inne kultury w ramach zadań współczesnej edukacji winno być niezbędne, konieczne i priorytetowe.

Pierwsze wydanie książki *Apetyt na Meksyk: Familia* autorstwa Katarzyny Węgierek zostało opublikowane przez – mającą na celu przybliżanie różnorodności i bogactwa kulturowego świata – Fundację Edukacji Międzykulturowej⁸ w 2009 roku. Publikację honorowym patronatem objęła Ambasada Meksyku w Polsce.

Na wstępie prezentacji opowieści dla dzieci warto przytoczyć fragment książeczki, gdyż precyzyjnie on wprowadzi w klimat i tematykę:

Ana, przecierając oczy, usiadła na łóżku. Z narastającym zdziwieniem wsłuchiwała się w dźwięki muzyki. Zaintrygowana podeszła do okna i wyjrzała na taras.

To nie mogła być pomyłka. To był dziadek! Tyle razy przecież stawiała jego zdjęcie na honorowym miejscu domowego ołtarzyka, przygotowywanego z okazji ŚWIĘTA ZMARŁYCH. [...] Dziadek wstał z fotela, dokładne otulił się ponchem i delikatnie odłożył starą gitarę. Uśmiechnął się do Any, po czym zniknął w błękitnej mgle⁹.

⁸ Fundacja Edukacji Międzykulturowej prowadzi projekty edukacyjne dla dzieci i dorosłych oraz projekty rozwojowe. Więcej informacji o działalności FEM na stronie internetowej: www.miedzykulturowa.org.pl [dostęp: 20.01.2018).

⁹ K. WĘGIEREK: *Apetyt na Meksyk. Familia*. Warszawa 2012, s. 3–4.

Przygotowania czynione przez mamę Any i Antonia do obchodów Święta Zmarłych – jednego z najważniejszych świąt meksykańskich – stały się kanwą fabuły. W opowiadaniu poruszone zostały także tematy związane z problemami współczesności, ze zmianami cywilizacyjnymi, które dotyczą również najmłodszych. Swoje prezentacje znajdują w nim kwestie rodzin, które wyjechały za granicę kraju w poszukiwaniu pracy, kłopoty komunikacyjne związane z migracją zarobkową, szacunek do języka przodków, życie pozagrobowe, rozmaite odcienie niezrozumienia, dziecięcej inności, obcości i odmienności.

Dzieciom w wieku pięciu, sześciu lat wiele frajdy sprawi i zapewne zainspiruje je lektura *Apetytu na Maroko. Tadżin*. Opowieść osadzona w kulturze Maroka przybliży kwestie szczegółowe życia codziennego w tym kraju. Tajemnicze pojęcia, takie jak: „tadżin”, „ued”, „dżellaba” wyjaśnione są w toku lektury. Czytelnik samoistnie i w sposób naturalny staje się świadkiem rodzinnej historii w dniu, w którym rodzicielka ogłasza nowinę o przyjściu na świat kolejnej pociechy.

Podanym w sposób rzetelny informacjom o systemie edukacji, organizacji roku szkolnego (w sześcioletniej szkole podstawowej lekcje odbywają się od poniedziałku do soboty. Od II klasy połowę zajęć prowadzi się w języku arabskim, a drugą połowę po francusku; niektóre dzieci chodzą też do szkoły koranicznej – *kuttab*), o owocach drzewa arganowego czy przepisom na smaczne i wręcz egzotyczne potrawy towarzyszą na marginesach książki noty o obyczajach, religii, a na końcu znajdują się pomocne i podstawowe dane o kraju. Centralnym elementem scalającym nieskomplikowaną, ale wciągającą opowieść, napisaną prostym językiem, stał się intrygujący oraz wyglądający jak piramida „tadżin” – jednocześnie potrawa i naczynie.

W nienachalny sposób zaprezentowane zostały bogactwo, różnorodność i egzotyka Maroka. Wydaje się, że to najlepszy sposób promocji tego kraju, jego zwyczajów, odmienności, specyfiki.

O relacjach i zależności ludzi od natury, pięknej i odmiennej niż rodzima przyroda traktuje historia o smakoszu krokiecików nem – bawole – autorstwa Anny Nowackiej-Devillard. W *Apetycie na Wietnam*. NEM pomieszczono informacje o wietnamskich literach, smakołykach, rowerach, skuterach, polach ryżowych i przysłowiach, na przykład: „Bawół jest początkiem dobrobytu” lub „Spętany bawół nie lubi tego, który swobodnie się pasie”¹⁰.

¹⁰ A. NOWACKA-DEVILLARD: *Apetyt na Wietnam*. NEM. Warszawa 2014, s. 12.

Lekturze towarzyszy namysł nad poszanowaniem fauny i flory, od których przesądni mieszkańcy Wietnamu są wręcz uzależnieni. Dzięki na pozór leniwemu bawołowi dziadek miał pieniądze, by wyżywić rodzinę, a także by posłać pociechy do szkoły, gdyż „nauka była i nadal jest kluczem do lepszego świata”¹¹. Ukazują się na naszym rynku książki, w których edukacja międzykulturowa przybiera bardziej dosłowną, ale także bardziej urozmaiconą postać. Akcentują one wprost bogactwo, piękno i atrakcyjność azjatyckiej czy afrykańskiej kultury, domagając się przy tym poszanowania godności jej reprezentantów, mieszkańców konkretnej krainy czy kraju. W trosce o pozytywny wizerunek i odbiór innej kultury autorzy książek dla dzieci starają się uwypuklić i zaakcentować gościnność, otwartość i troskę o tradycje. Opowieści te wielokrotnie wsparte są dynamiczną szatą graficzną książek, na którą oprócz przemawiających do wyobraźni ilustracji składa się rysunkowa, przejrzysta mapa z zaznaczonymi: Marokiem, Wietnamem i Meksykiem. Wszystkie wcześniej omówione książeczki dla dzieci, choć oscylują wokół tematów związanych szeroko z wielokulturowością, różnią się, a jednocześnie mają wspólny mianownik. Nie do pominięcia jest przede wszystkim społeczny kontekst szkoły i socjalizacji, gdyż życie szkolne stanowi na ogół kluczowe doświadczenie egzystencjalne bohaterów dziecięcych i młodzieżowych. Bohaterami lub narratorami są dobrze uczące się, rezolutne oraz grzeczne dzieci, których interesują rodzinne opowieści, historia i perypetie protoplastów. Biografie dziadków, doświadczenia z przeszłości stają się asumptem do reinterpretacji życia współczesnych. Podczas lektury nikt nie powinien być oceniany, bohaterom nie powinno przypisywać się stereotypowych cech.

Warto podsuwać dzieciom i młodzieży publikacje, w których wielopokoleniowy dialog kultur toczy się w tle lekcji tolerancji.

Szabat szalom!, zaginiony tałas i hidżira

Narratorką i główną bohaterką książki autorstwa Agnieszki Suchowierskiej *Ada Judytka i zaginiony tałas*¹² jest dziesięcioletnia, czyli „prawie dorosła”, dziewczynka, która mieszka z rodzicami w Białymstoku. Opowiadanie skonstruowane jest wokół dwóch

¹¹ Ibidem, s. 17.

¹² A. SUCHOWIERSKA: *Ada Judytka i zaginiony tałas*. Łódź 2017.

kręgów tematycznych – sekretu Ady i jej życia uczniowsko-rówieńskiego. Jak łatwo się domyślić, oba wątki w odpowiednim momencie, się splatają, mając prowadzić do konstatacji, że należy być dumnym ze swojego pochodzenia:

- Wiesz, mamusiu, cieszę się, że jestem pół-Żydówką.
I pokazałam jej moje nowe kolczyki.
Mamusia uśmiechnęła się i stwierdziła:
- Ja też lubię być tym, kim jestem¹³.

Przez całe opowiadanie przewijają się wątki związane z wielokulturowością Białegostoku¹⁴. Nie ulega wątpliwości, że historycznie zróżnicowane kulturowo i społecznie miasto pogranicza z bogatą przeszłością i niejednorodną teraźniejszością, wydaje się znakomitym przykładem społeczności dążącej do wielokulturowości. Wydaje się, że kolejne pokolenia białostoczan powinny być kształtowane i edukowane w poszanowaniu wielokulturowości swojego osobliwego miasta, które przez długie lata było miejscem egzystencji wielu narodów, a obecnie jest również miejscem, w którym widoczne są konflikty na tle rasowym, etnicznym, a także religijnym. Podwójny wizerunek tej wschodniej części polskiej ziemi, chyba jak żadnego innego miasta, ujawnia się w zestawieniu płaszczyzny przeszłej z teraźniejszą. Przeszłość Białegostoku to wspólne trwanie Polaków (wcale nie w większości), Żydów, Tatarów, Białorusinów, Rosjan i Ukraińców, narodziny języka uniwersalnego – języka esperanto.

Z punktu widzenia wielokulturowości omawiana książeczka obrazuje zarówno pozytywne, jak i negatywne spotkania z odmiennością.

Bohaterka funkcjonuje w grupie rówieśników – osób działających na rzecz aktywnego dialogu z Innym. Z owartością i życzliwością odbiera wszelkie pozytywne inicjatywy społeczne służące budowaniu pamięci i dobrych relacji międzykulturowych.

Lektura pozwala pogłębić w czytającym świadomość dziedzictwa, szczególnie żydowskiego. A jest ona wśród współczesnych mieszkańców Białegostoku znikoma. To, co mniejszościowe, powinno być, o czym przekonuje Ada, interesujące i istotne dla

¹³ Ibidem, s. 58.

¹⁴ Książka podejmuje problem pamięci indywidualnej i zbiorowej drugiego pokolenia i kolejnych pokoleń białostoczan w obszarze wielokulturowości swego osobliwego miasta. Zob. M. KĄCKI: *Białystok. Biała siła, czarna pamięć*. Wołowiec 2015.

innych ludzi. Otwartość pozwala zrozumieć obyczaje i zachowania innych.

Ada Judytka żyje w kulturowym tyglu. Budując własną tożsamość, nie opiera się li tylko na tradycji własnych przodków jako źródle jedynej i bezdyskusyjnej wartości czy słuszności. W szkole, do której uczęszcza z najlepszą przyjaciółką Ksenią, kształci się w duchu poszanowania ludzi różnych kultur, w dialogu i tolerancji, rozumianej jako popieranie cudzej odmienności. Dzieci, wracając ze szkoły, dyskutują:

– Nie chodzisz na religię katolicką? – wrócił do tematu Kuba. Pomilczał chwilę, pozastanawiał się nad czymś i dodał: – Aha, chodzisz na prawosławną.

– Gdyby tak było, chodziłabym z Ksenią. W Białymstoku mieszka sporo ludzi wyznających prawosławie, które jest odmianą chrześcijaństwa.

– Nie – zaprzeczyła Ksenia. – Ada nie chodzi na religię prawosławną.

Po chwili milczenia Kuba zapytał:

– To na muzułmańską? Z Selimem?

Selim chodzi do równoległej klasy. Tylko on jeden z całej szkoły jest Tatarem z Polski.

– Nie.

W naszej szkole uczą się Tatarzy i Czecheni – są muzułmanami. Temat Tatarów, tak jak i Żydów, jest trochę skomplikowany. Jedni Tatarzy mieszkają w Polsce od sześciuset lat i nie różnią się od Polaków niczym oprócz religii, drudzy przyjechali tu niedawno z Krymu i mówią po ukraińsku, rosyjsku, a teraz, kiedy są w Polsce, coraz lepiej znają też język polski. Niektórzy Tatarzy wyglądają nieco inaczej niż my: mają trochę skośne oczy, ciemne włosy i większe kości policzkowe.

Czecheni są tu od niezbyt dawna. W mojej klasie uczy się Czechenka Satsita, która trochę śmiesznie mówi po polsku, ale wszystko można zrozumieć¹⁵.

Swoista edukacja międzykulturowa, której uczestnikami są Ada Judytka, Kuba, Ksenia, Selim i Zuzia, pozwala im się uczyć o kulturze własnej i innych grup, rozumieć społeczności odmienne kulturowo. Otwarcie na inne kultury powinno stać się nie tylko możliwe, ale wręcz konieczne i wymagane. Ograniczanie się jedynie do własnej kultury nie jest pożądane i nie jest praktyczne. Wydaje się – o czym przekonuje autorka omawianej pozycji książ-

¹⁵ A. SUCHOWIERSKA: *Ada...*, s. 26–28.

kowej dla najmłodszych – że współczesna edukacja powinna być nastawiona nie tylko na tolerowanie odmienności, lecz przede wszystkim na odnajdywanie własnej tożsamości dzięki kontaktom z Innym. Trzeba, jak twierdzi Hannah Arendt, odczuwać „radość, że nie jesteśmy sami na świecie”¹⁶, to zaś, co „moje”, „nasze”, nie może rościć sobie prawa do żadnego uprzywilejowanego miejsca. Teksty dotyczące wielu aspektów wielokulturowości pozwalają dzieciom, młodym czytelnikom, na przejście od oglądu świata, wielokrotnie obcego, wrogiego, niepojętego, do poznania siebie.

Uczniowie powinni wyrwać się z swoistego otępienia polegającego na niezdolności do traktowania świata inaczej niż tylko i wyłącznie jako tła własnego działania. Dzięki temu młodzież żyje wygodnie jedynie w świecie na swoją miarę i miarę swoich – czasami – agresywnie zaspokajanych potrzeb, wszystko to bowiem, co przerasta lub przeraża innością natychmiast zostaje zagłuszone, usunięte z pola widzenia, potraktowane jako obce, czyli złe, zagrażające, niebezpieczne. A przecież, jak relacjonował Tadeusz Sławek¹⁷, już Paul Valery spostrzegł, iż moja tożsamość konstituuje się nie dzięki temu, co o sobie wiem, lecz dzięki temu, co we mnie, mnie samemu nieznanie i obce. A Soren Kierkegaard w połowie XIX wieku pisał: „Czymże jest edukacja? Myślę, że to droga, którą przechodzi pojedynczy człowiek, aby poznać samego siebie [...]”¹⁸. Wydaje się, że pełne poznanie siebie determinuje poznanie Innego.

Bibliografia

- ARENDR H.: *Polityka jako obietnica*. Przeł. W. MADEJ, M. GODYŃ. Warszawa 2006.
- BONIECKI A. MIC ks.: *Kościół w świecie zmieniającej się kultury. Wykład wygłoszony podczas dziewiątego wieczoru akademickiego Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, 9 maja 2002 r.* (Broszura okolicznościowa).

¹⁶ H. ARENDT: *Polityka jako obietnica*. Przeł. W. MADEJ, M. GODYŃ. Warszawa 2006, s. 98.

¹⁷ Prof. dr hab. Tadeusz Sławek podczas siódmego koncertu akademickiego z okazji święta Uczelni – jubileuszu 35-lecia Uniwersytetu Śląskiego w sali koncertowej im. Karola Stryji Filharmonii Śląskiej (Katowice, 14.06.2003 roku) wygłosił wykład pt. *Czy zmęczenie jest przeznaczeniem człowieka?* Cytat pochodzi z publikacji okolicznościowej wydanej z tej okazji. T. SŁAWEK: *Czy zmęczenie jest przeznaczeniem człowieka?*. Red. P.J. PRADELA, A. SPYRA. Katowice–Pszczyna 2003, s. 24.

¹⁸ S. KIERKEGAARD: *Bojaźń i drżenie. Choroba na śmierć*. Przeł. J. IWASZKIEWICZ. Warszawa 1969, s. 45.

- DOMOSŁAWSKI A.: *Wykluczeni*. Warszawa 2016.
Fundacja Edukacji Międzykulturowej. www.miedzykulturowa.org.pl [dostęp: 20.01.2018].
- JANUS-SITARZ A.: *Zrobić innym trochę miejsca koło siebie. Wyzwania uniwersyteckiej dydaktyki polonistycznej: między presją a misją*. „Postscriptum Polonistyczne” 2016, nr 2(18).
- KĄCKI M.: *Białystok. Biała siła, czarna pamięć*. Wołowiec 2015.
- KIERKEGAARD S.: *Bojaźń i drżenie. Choroba na śmierć*. Przeł. J. IWASZKIEWICZ. Warszawa 1969.
- LÉVINAS E.: *Inny i inni*. W: IDEM: *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*. Przeł. M. KOWALSKA. Warszawa 1998.
- NOWACKA-DEVILLARD A.: *Apetyt na Wietnam. NEM*. Warszawa 2014.
- SŁAWEK T.: *Czy zmęczenie jest przeznaczeniem człowieka?*. Red. P.J. PRADELA, A. SPYRA. Katowice–Pszczyna 2003.
- SUCHOWIERSKA A.: *Ada Judytka i zaginiony tałes*. Łódź 2017.
- TISCHNER J.: *Filozofia dramatu*. Kraków 2006.
- WĘGIEREK K.: *Apetyt na Meksyk. Familia*. Warszawa 2012.
Wydawnictwo Widnokrag. <http://www.wydawnictwo-widnokrag.pl/wydawnictwo/> [dostęp: 18.01.2018].